

Analyzing the Specialized Exit of the Production of Weapons of Mass Destruction from Verse 60 of Surah Anfāl According to the Hadith of Imam Riḍā (as): «إِذَا جَارَ السُّلْطَانُ هَانَتِ الدَّوْلَةُ»

Sahar Kamkar¹, Hamid Roostayi Sadr Abadi²

1. Ph.D. student of Jurisprudence and Criminal Law, Meybod University, Meybod, Iran: s.n.kamkar1393@gmail.com

2. Assistant Professor, Department of Islamic Jurisprudence and Law, Meybod University, Meybod, Iran (Corresponding Author): rostaei@meybod.ac.ir

Article Info

Abstract

Article Type:

Research Article

Article History:

Received:

December 11, 2022

In Revised Form:

February 6, 2023

Accepted:

February 14, 2023

Published Online:

May 21, 2024

Keywords

The production, accumulation and use of weapons of mass destruction is one of the controversial topics of the current era, whose religious and moral legitimacy has been deeply noticed by scholars in the field of religions and scholars in the field of ethics. Many Islamic scholars consider the verse i' dād, i.e. verse 60 of Surah Anfāl, to be the proof of the permissibility and even the obligation of making and maintaining public weapons that will cause fear in the hearts of the enemy and prevent them from attacking. Based on this, the production and maintenance of weapons of mass destruction will also be obligatory according to the mentioned verse. Of course, the jurists mention reasons for assigning the mentioned verse about weapons of mass destruction, according to these reasons, weapons of mass destruction will be excluded from the obligation extracted from the said verse, and according to these special reasons, making and maintaining the aforementioned weapons is forbidden. Considering the national but also beyond the national importance of the mentioned issue and the need to know the relevance of religious teachings about this important global issue, it is necessary to research the relevance of these reasons in this regard. Based on the findings of this research, which was written in a descriptive- analytical method, by reflecting on Razavi's hadith "Idhā Jāra al-Sultānu Hātat al-Dawlah", the mentioned verse can be interpreted in such a way that its inclusion in relation to weapons of mass destruction will be distorted, not the original inclusion will be ascertained and its exit requires special evidence. In other words, the aforementioned weapons are specifically excluded from the scope of the aforementioned verse without the need for allocation.

Weapons of Mass Destruction, Specialized Exit, terrorism, Verse 60 of Surah Anfāl, Hadith of Imam Riḍā (as).

Cite this The Author (s): Kamkar, S., Roostayi Sadr Abadi, H., (2023). Analyzing the Specialized Exit of the Production of Weapons of Mass Destruction from Verse 60 of Surah Anfāl According to the Hadith of Imam Riḍā (as): «إِذَا جَارَ السُّلْطَانُ هَانَتِ الدَّوْلَةُ» : Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi Year 12, Issue 1, Spring 2024, Serial Number 45- (1-23)- DOI:10.22034/farzv.2023.375181.1833.

Introduction

The Holy Qur'an is the first and main source of rulings, the analysis and application of its guidelines is the way forward for human society, and with its comprehensiveness, it provides the needs of human life and guarantees the guidance of mankind. By introducing the extravagant nature of humans, the Holy Qur'an provides limits and regulations to regulate their relationships, and since the world is continuous, it is the field of good and evil, benefit and harm, and the occurrence of differences is inevitable, the order of the Holy Qur'an The vigilance and constant preparation of Muslims is to avoid surprises and prevent material and spiritual damages. One of the important verses that are discussed in this context is verse 60 of Surah Anfāl, known as the verse of numbers, in which God commands Muslims to be always prepared and equipped with defense forces. One of the challenging issues regarding this verse is the inclusion or non-inclusion of the verse regarding weapons of mass destruction. weapons of mass destruction; It is a weapon whose use causes extensive casualties without distinguishing between military and civilian targets and extensive damage to the environment and human facilities. These weapons, which are included in Annex No. 2 of the Second Protocol of the Paris Agreements for Accession to the North Atlantic Treaty of NATO, include all types of nuclear, chemical and biological weapons. The applicability and generality of the verse has caused many jurists to infer the permissibility and even the obligation of making and using this type of weapons from the noble verse, and then believe in its allocation with other evidences. Due to the importance of this issue, it has been addressed in this research. What is mentioned in the verse as the central goal is (to frighten the enemies of God and the hidden and open enemies from taking action against Muslims)). In the defense literature, this approach is called deterrence, which is the policy of dissuading the enemy from taking action and convincing the opposite party that the cost and consequences of his action are greater than the possible benefits obtained. The tool mentioned in the verse as a means of deterrence is continuous preparation and equipping with defensive means that provides the security of the Islamic society and is even the source of the law ((precedence and precedent)); Riding and shooting in the era of revelation of the Holy Quran has been the best tool to strengthen against the enemy and ensure the security of the society, which is obviously not original and objective as the only tool of preparation against the enemy, but it is a way for Muslims to prepare and repel the enemy. This and the application and generality of the verse have caused the majority to promise the permission and even the necessity of equipping with all kinds of weapons and even weapons of mass destruction. If, based on the findings of the research, the meaning of the verse is that the weapons of mass destruction will have a specialized output. The word used in the Holy Qur'an to scare the enemies is the word "rehb" which in

Arabic indicates a special type of fear and is placed in front of “khoof”. Fear is anti-security, that is, fear that destroys the security of the other party, while fear is against the desire of the enemy, and it includes fear that by increasing the cost of action, the desire and desire of the enemy for Eliminate any aggression against Muslims. Therefore, weapons of mass destruction and deterrence through pre-emptive attack are outside the scope of the meaning of the verse due to targeting security. This difference distinguishes deterrence in Islam from deterrence in the international arena, which is based on the absolute absurdity of the means used. Islamic marketing is an active defense that does not threaten the security of other countries. Creating this fear in the source of the threat causes deprivation of the will to commit aggression. Another proof of the specialized departure of the instruments of mass killing from the scope of the meaning of the verse is that although the introduction is obligatory, it is obligatory, and apparently any tools and instruments that are needed to achieve deterrence become obligatory, but it is determined in the principles of jurisprudence that if the compliance with the lawful order stop using preliminaries and tools, only legitimate and halal tools and equipment should be used, even if the reason that commands its compliance is absolute. In other words, forbidden people will be out of the scope of meaning. For example, the Shariah obligation of Hajj or paying alimony to one’s wife and children does not mean that one should go to Hajj even if it is with forbidden or usurped money or cover the expenses of one’s wife and children even if it is with stolen money. complied with the mentioned orders. That is, it is not the case that the Holy Shari’ah first made it obligatory to perform Hajj and pay alms for the dependents with any possible means, then allocated the illegitimate means and preparations by another reason, but from the beginning, the legitimate and permissible preparations and means were taken into consideration. Therefore, when God orders the preparation of Muslims against the enemy and to frighten them, this preparation should only be achieved with legitimate means, and preparation with haram processes and means was not implied in the verse from the beginning. Also, the purpose of preparation in the verse is simply to scare the enemies of God and the enemies of Muslims, while the weapons of mass destruction, due to the lack of separation between military and civilian targets and the wide scope of destruction, cause fear in all humans, which is aimed at The verse is not consistent. The principle of separation between military and civilian goals is one of the principles of humanitarianism in Islam, which is also considered in international law. According to this principle, war is solely the work of the military, and only they have the authority to engage in hostilities, and war is fought only with combatants. Civilians must avoid hostile actions and are protected by religion if they do not participate in war. This issue has a revelation in Islam and it is clearly addressed in verse 190 of Surah Al-Baqarah. The defensive behavior of the Holy

Prophet (PBUH) is also based on this Quranic basis. Before sending Muslims to Jihad, they always emphasized on the separation between military and civilian objectives, and based on this, the principle of separation between military and civilian objectives is one of the mandatory rules in Islamic Jihad and is considered a religious duty. One of the most important factors that make preparation and equipping with all kinds of defense equipment obligatory for deterring the enemy is maintaining the system, which is proposed as a jurisprudential rule in Islam. In the Sharifah verse, it is also included for the defensive devices of restraining the power and strengthening the Islamic system; Among the important evidences that confirm this kind of evidence is the hadith ((Iza Jar Sultan Hant al-Dawlah)) of Imam Reza (a.s.). According to this narrative, any type of oppressive tool, which is a clear example of weapons of mass destruction, is not only not strengthening, but also weakening, as a result, it is outside the scope of the meaning of the verse.

Conclusion

The issue of weapons of mass destruction is one of the phenomena of the present age, and the analysis of religious rulings around it is considered one of the important issues. Contemporary jurists have enumerated some evidences in order to try to explain the relevant rulings. One of the most important reasons for the legality and even the Islamic necessity of using these weapons is documented in the 60th verse of Surah Anfāl, known as the preparation verse. The generality and application of the words of this verse and the word “Torheibun” make it necessary to be equipped with any kind of weapons, including weapons of mass destruction, this is the reason for the preliminary ruling on the permissibility of these weapons and the promise to allocate the verse. By analyzing the verse, it was found that the verbal meaning of the verse requires the expertise of weapons of mass destruction from the scope of the meaning of the verse; “Torheibun” refers to a special type of fear, “fear against desire, not against security”, which has a lower degree than “Takhafun”. It causes fear to everyone, both the innocent and the guilty, and drives everyone away with a stick, which is not the purpose of the verse. Although the order for the object is the order for its accessories and preparations, but the illegitimate means are specially different from the lawful order. Razavi’s narration confirms this expertise. The strengthening mentioned in the verse is restrictive, and according to Imam Reza (a.s.)’s narration, any oppression is debilitating, even if it appears to be strengthening on the surface. The most important expedient that is imagined for numbers and terrorists is the negation of domination and the preservation of the Islamic system, which, based on Razavi’s narrative, will be debilitating.

واکاوی خروج تخصصی ساخت تسلیحات کشتار جمعی از ذیل آیه ۶۰ سوره انفال با توجه به روایت «إِذَا جَارَ السُّلْطَانُ هَانَتْ الدَّوْلَةُ» از امام رضا علیه السلام

سحر کامکار^۱، حمید روستایی صدرآبادی^۲

s.n.kamkar1393@gmail.com

rostaiei@meybod.ac.ir

۱. دانشجوی دکتری فقه و حقوق جزای دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه:

۲. نویسنده مسئول، استادیار گروه فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه میبد، میبد، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	تولید، انباشت و به‌کارگیری تسلیحات کشتار جمعی، از مباحث بحث برانگیز عصر کنونی است که مشروعیت دینی و اخلاقی آن عمیقاً مورد توجه دانشمندان حوزه ادیان و اندیشمندان حوزه اخلاق قرار گرفته است. بسیاری از دانشمندان اسلامی، آیه اعداد یعنی آیه ۶۰ سوره انفال را دالّ بر جواز و حتی وجوب ساخت و نگهداری عموم تسلیحاتی می‌دانند که موجب هراس افکندن در دل دشمن و بازدارندگی او از تهاجم شود. بر این اساس، ساخت و نگهداری تسلیحات کشتار جمعی نیز به حکم آیه مذکور، واجب خواهد بود. البته فقهاء، ادله‌ای را بر تخصیص آیه مذکور نسبت به تسلیحات کشتار جمعی ذکر می‌کنند که به موجب این ادله، تسلیحات کشتار جمعی، از شمول وجوب مستفاد از آیه مذکور خارج خواهد شد و به حکم این ادله خاصه، ساخت و نگهداری تسلیحات مذکور حرام است. نظر به اهمیت ملی بلکه فراملی مسأله مذکور و لزوم شناخت مقتضای آموزه‌های دینی پیرامون این موضوع مهم جهانی تحقیق پیرامون مقتضای ادله در این مورد ضرورت دارد. بر پایه یافته‌های این پژوهش که به روش توصیفی تحلیلی به نگارش در آمده است با تأمل در حدیث رضوی «إِذَا جَارَ السُّلْطَانُ هَانَتْ الدَّوْلَةُ» می‌توان آیه مذکور را به شکلی تفسیر نمود که اساساً شمولیت آن نسبت به تسلیحات کشتار جمعی مخدوش گردد نه اینکه اصل شمول، محرز و خروج آن نیازمند ادله مخصّص باشد. به دیگر بیان، تسلیحات مذکور، تخصصاً از شمول آیه مذکور خارج هستند بی آنکه نیاز به تخصیص باشد.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها	تسلیحات کشتار جمعی، خروج تخصصی، ارهاب، آیه ۶۰ سوره انفال، روایت امام رضا <small>علیه السلام</small>

استناد: کامکار، سحر، روستایی صدرآبادی، حمید: (۱۴۰۳). واکاوی خروج تخصصی ساخت تسلیحات کشتار جمعی از ذیل آیه ۶۰ سوره انفال با توجه به روایت «إِذَا جَارَ السُّلْطَانُ هَانَتْ الدَّوْلَةُ» از امام رضا علیه السلام: فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۲، شماره ۱، بهار، شماره پیاپی ۴۵ - (۲۳-۱).

[DOI:10.22034/farzv.2023.375181.1833](https://doi.org/10.22034/farzv.2023.375181.1833)

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

مقدمه

بین عصر نزول قرآن کریم و دوره زیست ائمه علیهم‌السلام با عصر حاضر تفاوت‌های بسیاری وجود دارد. تمرکز بر این تفاوت‌ها، در نگاه نخست، احکام دین را محدود به همان بازه زمانی و اتفاقات خاصی می‌کند که در عصر حاضر بعضاً قابلیت وقوع ندارند اما اگر درست بنگریم تفاوت‌های موجود را، اختلافات مصداقی می‌یابیم؛ در حالی که صدور احکام بر اساس سلسله‌ای از مبانی صورت گرفته است که اختصاصی به آن مصداق ندارد. با تنقیح مناظ و یافتن این مبانی، آیات قرآن و سیره ائمه علیهم‌السلام زمان‌مند نخواهد بود بلکه با پویایی زمان، قابلیت انعطاف و پاسخگویی به تمام نیازها را داراست؛ به ویژه اینکه از تجربیات و آزمون و خطاهای بشری دور خواهد بود. این موضوع در باب فقه سیاسی و حکومتی اهمیت ویژه‌ای دارد چراکه؛ نگرش به جهاد، دفاع و گزینش عملکرد مناسب بر مبنای آن، از موضوعات حساس و پیچیده‌ای است که بر معادلات سیاسی یک کشور بسیار تأثیرگذار است.

«قرآن کریم» اصلی‌ترین منبع احکام است که استخراج و تحلیل رهنمودهای آن در بستر کنونی جامعه بسیار راهگشاست چراکه با ویژگی جامعیت و دربرداشتن کلیات برنامه‌های زندگی بشری، تضمین کننده هدایت بشر است. چنانکه می‌فرماید: «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ» (نحل، ۸۹): «و این کتاب را بر تو نازل کردیم که بیانگر هر چیزی و هدایت و رحمت و مژده‌ای برای تسلیم شدگان است». قرآن کریم با معرفی سرشت ظلوم و کفور انسان‌ها، حدود و مقرراتی جهت تنظیم روابط آن‌ها ارائه می‌دهد و از آنجا که دنیا پیوسته عرصه تعارض و تزاخم خیر و شر و منفعت و ضرر است و بروز تنش اجتناب‌ناپذیر می‌باشد، دستور قرآن کریم بر هوشیاری و آمادگی همیشگی مسلمانان جهت عدم غافلگیری و پیشگیری از خسارات مادی و معنوی است.

«سلاح‌های غیرمتعارف یا کشتار جمعی» که در این مقاله مورد نظر است، جنگ افزارهایی است که کاربست آن، موجب تلفات وسیع بدون تفکیک بین اهداف نظامی و غیر نظامی و ورود خسارات گسترده به محیط زیست و تأسیسات انسانی می‌گردد، این تسلیحات که در ضمیمه شماره ۲ پروتکل دوم توافقات پاریس برای الحاق به پیمان آتلانتیک شمالی ناتو آمده است، شامل انواع «سلاح‌های هسته‌ای، شیمیایی و بیولوژیکی» است.

مهم‌ترین دلیلی که ابتدائاً جواز تجهیز به این نوع تسلیحات از آن استنباط می‌شود و فقها قائل به تخصیص^۱ آن با دیگر ادله هستند، آیه اعداد است. در پژوهش‌های بسیاری (از جمله علیدوست، ۱۳۹۲: ۱۶؛ میثمی تهرانی، ۱۳۹۳: ۳۲۷؛ فاضل لنکرانی، ۱۳۹۳: ۱۸) حکم تولید، انباشت و کاربست این نوع

جنگ افزارها، بررسی شده است که در عموم نگاشته‌های مذکور، آیه ۶۰ سوره انفال به عنوان دلیل عام

۱. تخصیص عبارت است از اخراج بعضی از افراد موضوع از تحت حکمی که برای عام ثابت است بعد از اینکه، موضوعاً آن افراد، داخل هستند مثل «اکرم العلماء الا الفساق منهم» که عالم فاسق موضوعاً از افراد علماست، ولی حکم عام اکرام از او برداشته شده است (منتظری، ۱۳۷۹، ج ۶: ۹۸) و تخصص عبارت است از اینکه عنوان عام از همان اول شامل افرادی نمی‌شود؛ یعنی آن افراد موضوعاً خارجند مثل «اکرم العلماء» که افراد جاهل موضوعاً از تحت این حکم خارجند (منتظری، ۱۳۷۹، ج ۶: ۹۸).

و مطلق جواز استفاده از این نوع تسلیحات ذکر شده و نگارندگان قائل به تخصیص این آیه با دیگر ادله نقلی و عقلی شده اند. با توجه به اهمیت این موضوع، در این پژوهش با تبیین آیه و تعمق در اجزای مفهوم ساز آن، اساساً گزاره دلالت یا عدم دلالت این آیه بر جنگ افزارهای کشتار جمعی و کیفیت دلالت مذکور بررسی می‌شود؛ در این راستا، مقتضای خبر رضوی «إِذَا جَارَ السُّلْطَانُ هَائَتِ الدَّوْلَةَ» و کیفیت تفسیر آیه مذکور بر پایه این خبر، مورد بررسی و واکوی قرار خواهد گرفت.

پرسش اصلی در این نوشتار، این است که آیا اساساً آیه شصت سوره انفال، دال بر وجوب ساخت تسلیحات کشتار جمعی است تا خروج تسلیحات مذکور نیاز به تخصیص داشته باشد یا آنکه می‌توان آیه مذکور را به گونه‌ای دیگر تفسیر نمود که تسلیحات کشتار جمعی تخصصاً از شمولیت آن خارج باشند بی آنکه مراجعه به ادله مخصّص مورد نیاز باشد؟

در راستای پاسخ به این پرسش، ابتدا به بررسی اجمالی مدلول آیه و ادله قائلین به جواز تسلیحات کشتار جمعی براساس آیه و ادله تخصیص و تقیید آیه از دیدگاه آنان پرداخته می‌شود. سپس در یک بازپژوهی تحلیلی به بررسی خروج تخصصی تسلیحات کشتار جمعی از ذیل دلالت آیه می‌پردازیم و در نهایت تبیین مقتضای خبر رضوی مذکور در این باره ارائه می‌گردد.

پیش از ورود به بحث، ذکر این نکته لازم است که در این نوشتار بر آن نیستیم که به مقتضای خبر رضوی مدلول آیه را نسبت به تسلیحات کشتار جمعی تخصیص بزنیم بلکه می‌کوشیم شکل دیگری از تفسیر و تبیین را برای آیه مذکور بر پایه تمسک به خبر رضوی ارائه کنیم که اساساً تسلیحات کشتار جمعی مشمول آیه نشود و خروج این تسلیحات به نحو تخصصی امکان‌پذیر گردد. بنابراین شیوه تمسک به روایات، کاملاً متمایز از شیوه تمسک محققین و فقهای پیشین به روایات است؛ ایشان اصل دلالت آیه بر عمومیت جواز بلکه وجوب ساخت تسلیحات به نحو مطلق - که شامل تسلیحات کشتار جمعی شود- را محرز دانسته و آنگاه بر مبنای دیگر ادله، کوشیده‌اند تا آیه را نسبت به تسلیحات کشتار جمعی تخصیص بزنند. در حالیکه پژوهش حاضر در پی اثبات این موضوع است که آیه مذکور را می‌توان به گونه‌ای تفسیر نمود که اساساً شامل تسلیحات کشتار جمعی نگردد و به دیگر بیان، تسلیحات کشتار جمعی تخصصاً از آیه خارج گردد. آنچه این شکل از تفسیر را ممکن می‌سازد روایتی است که از ساحت مقدس امام رضا علیه السلام صادر شده است. این خبر رضوی را می‌توان به گونه‌ای مفسر آیه قرار داد که شمولیت آیه نسبت به تسلیحات کشتار جمعی، از اساس مخدوش شود نه اینکه اصل شمول، محرز و خروج، نیازمند مخصّص باشد.

۱. بررسی مقتضای آیه شصت سوره انفال

در ابتدا لازم است به بیان مفاد آیه اعداد و مقتضای آن پرداخته شود تا دانسته شود که فارغ از ادله دیگر، مستفاد از آیه مذکور چیست؟

خداوند در آیه ۶۰ سوره انفال می‌فرماید: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ

بِهَ عَدُوِّ اللَّهِ وَعَدُوِّكُمْ وَآخِرِينَ مِنْ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمْ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللَّهِ يُوَفِّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَظْلُمُونَ» (انفال، ۶۰)؛ و همه آنچه در توان دارید از نیرو و اسب‌های آماده، مهیا کنید تا به وسیله آن، دشمنان خدا و دشمنان خود را و گروهی دیگر را جز آن‌ها که شما نمی‌شناسید و خداوند آنان را می‌شناسد، بترسانید و در راه خدا هر آنچه می‌توانید از نیرو و اسبان بسته آماده کنید تا به وسیله آن، دشمنان خدا، دشمنان خودتان و دیگرانی از آنها که نمی‌شناسید و خداوند آن‌ها را می‌شناسد، بترسانید و هر آنچه می‌توانید در راه خدا انفاق کنید که به شما بازگردانده می‌شود و به شما ظلم نخواهد شد.

گزاره‌ای که در آیه به عنوان **هدف محوری** مطرح می‌شود؛ «ترساندن دشمنان خدا و دشمنان نهان و آشکار از اقدام علیه مسلمانان است». این رویکرد، امروزه در ادبیات دفاعی، بازدارندگی نامیده می‌شود که سیاست منصرف‌سازی دشمن از اقدام و متقاعد ساختن طرف مقابل به این است که هزینه یا عواقب اقدام او از منافع آن بیشتر است (رابرتسون، ۱۳۷۵: ۴۴) و در عرصه بین‌المللی، اقدام کشوری در خنثی‌سازی اقدام خصمانه کشور دیگر با ایجاد ترس از اقدام موثر متقابل در صحنه سیاست است (کالینز، ۱۳۸۶: ۴۷۶) همچنین در تعریف بازدارندگی آمده است که از ابزارهای کوشش یک کشور برای تأثیر در دیگران است که به وسیله آن، تصمیم‌گیرندگان یک کشور با تهدید دشمنان بالقوه خود به جبران و تلافی، درصد پیشگیری از برخی اعمال برآیند (هالستی، ۱۳۷۶: ۴۸۱). از این رو، بازدارندگی بین دو کشور عبارت است از قدرت تهدید از ناحیه «الف» علیه «ب» به منظور پیشگیری از انجام کاری از ناحیه کشور «ب» به صورتی که در فقدان این تهدید، کشور «ب» بتواند به آن مبادرت ورزد (میرفخرایی، ۱۳۸۸: ۹۰).

بخش اول آیه «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ»؛ و هر آنچه می‌توانید از نیرو و اسبان بسته آماده کنید؛ طریق تحقق هدف بازدارندگی را بیان می‌کند. امر خداوند به آمادگی و تجهیز به اسباب دفاعی، راهکار تأمین امنیت جامعه اسلامی است. تأمین امنیت از نیازهای ثابت و دائمی انسان است که از طریق دفع دشمن انجام می‌گیرد. این نیاز ثابت، منشأ قانون ثابت، لزوم بازدارندگی دشمن است و این قانون ثابت، منشأ قانون دیگری در فقه با عنوان «سبق و رمایه» شده است. «سوارکاری و تیراندازی» در عصر نزول قرآن، بهترین ابزار برای نیرومند شدن در برابر دشمن، دفع او و تأمین امنیت بوده است. بنابراین از دیدگاه فقه اسلامی سبق و رمایه اصالت ندارد و از اهداف اسلامی نیست بلکه ابزاری برای بازدارندگی دشمنان است، آنچه اصالت دارد این است که مسلمانان در هر عصر و زمانی تا آخرین حد امکان در برابر دشمنان دارای قوای دفاعی باشند (علی نوری، ۱۳۸۳، ج ۱: ۸۱).

۲. استدلال قائلین به دلالت آیه بر جواز ساخت تسلیحات کشتار جمعی

اطلاق و عموم الفاظ آیه، دلیل قول اکثریت به جواز و حتی وجوب ساخت و بکارگیری تسلیحات کشتار جمعی گردیده است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود؛

۱-۲. «أَعِدُّوا» از ماده اعداد در لغت به معنای مهیا کردن و فراهم دیدن برای موضوعی است که پیش خواهد آمد و آماده شدن و ایجاد آمادگی برای امری محتمل است (فراهیدی، ۱۴۱۰ ق، ج ۱: ۷۹؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۱: ۷۹) و در بیان مفسران، کلمه اعداد به معنای تهیه کردن چیزی است تا انسان با آن به هدف دیگری که دارد برسد. به طوری که اگر قبلاً آن را تهیه ندیده بود به مطلوب خود نمی‌رسید مانند فراهم آوردن هیزم و کبریت برای تهیه آتش (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۹: ۱۵۱).

همچنین «أَعِدُّوا» در هیئت امر است که بنا به نظر مشهور اصولیان، ظهور در وجوب و لزوم دارد (نائینی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۳۹۴؛ خراسانی، ۱۴۱۲ ق: ۹۲). از این رو، آیه در مقام انشاء حکم است و نظر به وجوب مقدمه واجب (انصاری، ۱۳۸۷، ج ۱: ۴۰۵)، تهیه هر نوع ادوات و ابزار در جهت تحقق آمادگی، واجب است.

۲-۲. عمومیت مای موصوله در عبارت «ما استطعتم» و اطلاق «قوه»، عمومیت متعلق اعداد را بیان می‌کند که شامل انواع ادوات می‌شود، هر چند در برخی روایات از آن به سپر و شمشیر تعبیر شده است (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲: ۳۱۲؛ عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۶۶) که به عنوان مصداق و محصول عصر مفسران بوده است و قطعاً محدود به این موارد نخواهد بود. در اینجا این سوال مطرح می‌شود که آیا می‌توان الفاظ عام مذکور در آیه را بر مصادیق و افراد متعارف (سلاح‌های متعارف)، حمل کرد و مصادیق غیر متعارف (تسلیحات کشتار جمعی) را خارج از دامنه دلالت الفاظ قلمداد کرد؟ در پاسخ باید گفت: حمل الفاظ عام فقط بر مصادیق متعارف، خلاف صنعت اجتهاد است. رویکرد فقهاء مبتنی بر حمل مطلق بر معنای عام و عدم محدود ساختن آن به افراد متعارف شاهد این قاعده است، چرا که شیوع و تعارف دلیل انصراف محسوب نمی‌شود (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۳: ۲۰).

مشهور اصولیان در بحث انصراف، با تقسیم کثرت به کثرت وجودی و کثرت در استعمال، صریحاً ابراز می‌دارند که آنچه باعث انصراف لفظ به برخی مصادیق می‌شود کثرت استعمالی - و نه کثرت وجودی - است. بنابراین بر فرض که در ظرف نزول آیه، اکثر بلکه تمام تجهیزات نظامی، منحصر در همان سلاح‌های سرد بوده دلیلی بر انصراف آیه به ادوات سرد نمی‌شود زیرا چنین شیوع و کثرتی موجب انصراف نمی‌شود. براین اساس به مقتضای عموم و اطلاق الفاظ مذکور در آیه، انواع تسلیحات مشمول این آیه می‌شوند که از جمله آنها تسلیحات کشتار جمعی است (سبحانی، ۱۴۲۹ ق: ۸۳).

۳. ادله دال بر تخصیص و تقیید از دیدگاه قائلین به دلالت آیه بر جواز ساخت تسلیحات کشتار جمعی

برخی ادله‌ای که قائلین بر تخصیص و تقیید آیه شصت سوره انفال نسبت به تسلیحات کشتار جمعی ارائه می‌کنند، در ادامه بیان می‌شود:

۳-۱. آیاتی از قرآن کریم

الف) «... مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي أَرْضٍ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا...» (مائده، ۳۲).

در آیه ۳۲ سوره مائده، تنها دو دلیل قتل و آدم کشی مجوز قتل انسان شمرده شده است و قتل کسی که مرتکب قتل نفس نشده است یا فساد مرتکب نگردیده است، در حکم کشتن همه انسانها و به عبارتی جنایت علیه بشریت محسوب می‌شود. تسلیحات کشتار جمعی با توجه به عدم امکان تفکیک بین اهداف نظامی و غیر نظامی سبب قتل افراد بی گناه بسیاری می‌شود، از این رو از دلالت آیه خارج خواهند بود.

آیه دیگری که همین معنا را می‌رساند؛ آیه ۸۱ سوره فاطر می‌باشد؛ «...وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى...» براساس این آیه که در فقه تحت عنوان قاعده «وزر» شناخته می‌شود، هیچ کس بار گناه دیگری را به دوش نمی‌کشد و نباید به دلیل جرم و گناه دیگری مجازات شود. این قاعده اسلامی که در حقوق بین الملل نیز تحت عنوان «اصل قانونی بودن جرم و مجازات» شناخته می‌شود، در صورت استفاده از تسلیحات کشتار جمعی نقض می‌شود.

ب) «وَإِذَا تَوَلَّى سَعْيٍ فِي أَرْضٍ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَ اللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفُسَادَ» (بقره، ۲۰۵)؛ (نشانه آن این است) هنگامی که روی برمی گردانند (و از نزد تو خارج می‌شوند)، در راه فساد در زمین می‌کوشند و زراعت‌ها و چهارپایان را نابود می‌کنند (با اینکه می‌دانند)، خداوند فساد را دوست نمی‌دارد.

در این آیه به صورت مطلق، انسان از نابودی حَرث (زراعت) و نسل بدون هیچ قیدی بازداشته شده است. کاربست تسلیحات کشتار جمعی که آشکارترین اثر آن، از بین رفتن «حَرث و نسل» است، مصداق بارز فساد است. از طرفی هیچ فساد بزرگتر از انگیزش جنگ و بکار بردن تسلیحات ویرانگر بر ضد ملت‌ها با هدف حکومت بر آنها و غارت دارایی آنان و محروم ساختن آنها از آنچه با زحمت و تلاش به دست آورده‌اند، وجود ندارد (مغنیه، ۱۳۷۸: ۵۴۳).

۳-۲. دلیل دوم؛ روایت

محدثین امامیه در روایتی معتبر از حضرت علی عَلَيْهِ السَّلَامُ نقل می‌کنند؛ «قال امیر المومنین عَلَيْهِ السَّلَامُ نهی رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ان یلقى السم فی بلاد المشرکین»؛ رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ از ریختن سم در سرزمین‌های مشرکین نهی فرموده است (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۱۵: ۶۲).

هر چند، روایت فوق در رابطه با به کار بردن سم است اما با توجه به اینکه این حکم جنبه تبدی

ندارد که در مورد آن الغای خصوصیت جایز نباشد، می‌توان از آن الغای خصوصیت کرد و حکم آن را به ابزارهای کشتار جمعی که همانند سم سبب نابودی گسترده می‌شود، سرایت داد. از طرفی، سم خصوصیتی ندارد که نهی معصوم علیه السلام از کاربست آن، خصوصیتش باشد، لذا هر آنچه مانند سم سبب نابودی گسترده شود باشد، حکم آن را خواهد داشت (صدر، ۱۴۲۷ق، ج ۲: ۳۸۵).

همین ویژگی فراگیری و سرایت زیاد سم سبب شده فقهای چون شهید ثانی القای سم را در حالتی که سبب کشتن نفس محترمی شود، حرام بدانند (شهید ثانی، ۱۴۱۰ق، ج ۳: ۲۵) شهید ثانی، علت حرمت القاء سم را این موضوع می‌داند که استفاده از آن اغلب مستلزم قتل زنان، سالمندان، کودکان و مانند آن‌هاست (نجفی، ۱۳۶۸، ج ۲۱: ۶۸) که در نبرد دخالتی ندارند.

۳-۳. دلیل سوم؛ عقل

بکارگیری تسلیحات غیر متعارف دارای قدرتی است که می‌تواند تمدن بشری و اکوسیستم زمین را نابود کند و از مصادیق بارز ظلم و فساد است. عقل مستقلاً به قبح ظلم، فساد و تجاوز حکم می‌کند و این موضوع مورد تأیید عقلای عالم نیز می‌باشد. فارغ از ادله نقلی بنا به حکم قاعده «کل ما حکم به العقل، حکم به الشرع» هر آنچه عقل به آن حکم کند، شرع نیز به آن حکم می‌کند (مطهری، ۱۳۷۷: ۵۳) شارع مقدس نیز که از جمله عقلاست این موضوع را تأیید می‌کند و به آن حکم می‌دهد.

۴. بررسی خروج تخصصی تسلیحات کشتار جمعی

در ادامه به بررسی خروج تخصصی تسلیحات کشتار جمعی از شمول آیه پرداخته می‌شود؛

۴-۱. اقتضای مدلول لفظی آیه

دلالت آیه اقتضائاتی دارد که خروج تخصصی تسلیحات کشتار جمعی از آن برداشت می‌شود؛
اولاً لفظ «تُرْهَبُونَ» در آیه، از ماده «رَهَب» در لغت به معنای ترس (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۱: ۴۳۶) یا ترساندن است (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۴: ۴۷؛ الزبیدی، ج ۴: ۴۷). هر چند برخی از مفسران رهب و خوف را دارای یک معنا دانسته‌اند (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۲: ۳۱۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴: ۸۵۳؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۷: ۲۲۵) و هدف آیه را مطلق ترساندن دشمنان ذکر کرده‌اند اما «رهب» دارای ویژگی‌هایی است که آن را از «خوف» متمایز می‌سازد. چنانچه صاحب تفسیر المیزان معنای ارهاب را نزدیک به تخویف می‌داند نه عیناً تخویف (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۹: ۱۵۱). این ویژگی‌ها عبارتند از:

۱. رهب، ترس همراه با احتیاط و اضطراب است (آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۵: ۲۲۲)؛
۲. رهب، ترس مستمر است، در حالی که خوف ویژگی استمرار را ندارد (مصطفوی، ۱۳۸۰، ج ۱۰: ۵-۴)؛

۳. رهب، ترس ضد رغبت است در حالی که خوف مرحله شدیدتر رهب و ترس ضد امنیت است (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۴: ۲۴۰-۲۴۲). همین ویژگی ارهاب را از نظریه بازدارندگی بین المللی مبنی

بر اباحه مطلق ابزار مورد استفاده، متمایز می‌سازد؛ با این توضیح که ترس ضد رغبت، فقط ترس با ابزارهایی را شامل می‌شود که با افزایش هزینه اقدام برای دشمن، تمایل و رغبت او را برای هرگونه تهاجم از بین می‌برد و ابزارهایی چون تسلیحات کشتار جمعی یا بازدارندگی از طریق تهاجم پیش‌دستانه به علت هدف گرفتن امنیت، **ابزار ایجاد خوف هستند نه رهب** و از مدلول آیه خروج تخصصی خواهند داشت.

براساس آنچه گفته شد، «**ماهیت و قلمرو**» اقدامات بازدارنده و ترساننده اسلام مشخص می‌شود؛ رویکرد شارع مبنی بر کاربست «**تُرْهَبُونَ**» که نوع خاصی از ترس است به جای «**تخافون**» یا «**تقتلون**»، استفاده از هر ابزاری را برای تحقق هدف تأیید نمی‌کند و در واقع، در صدد بیان ماهیت بازدارندگی حاکم بر سیاست دفاعی اسلام است؛ این بازدارندگی، دفاعی فعال است که در عین حال تهدید امنیت سایر کشورها نیست بلکه، تحمیل ترس به دشمنان نسبت به نیروی اسلام و پاسخ پشیمان‌کننده به هرگونه تجاوز و تهدید است. این ترس در منبع تهدید، سبب سلب اراده معطوف به تجاوز می‌شود؛ زیرا عامل تهدید به این ادراک روانی می‌رسد که در صورت فعلیت تهدید نه تنها عکس‌العمل مقتضی را دریافت خواهد کرد، بلکه خسارات وارده بسیار گسترده‌تر خواهد بود. از این رو بازدارندگی اسلام یک سیاست جهت‌جنگیدن نیست بلکه سیاستی ضد جنگ در جهت تأمین امنیت است زیرا در آن، در پی دفع و طرد فیزیکی رقیب و مهاجم بالقوه نبوده بلکه از لحاظ روانی در دشمن احتیاط و اضطراب ایجاد کرده و او توجیه به عدم اقدام خواهد شد.

ثانیاً هر چند مقدمه واجب، واجب است و ظاهراً هر ادوات و ابزاری برای ایجاد آمادگی «**أَعِدُّوا**» و تحقق هدف «**تُرْهَبُونَ**»، نیاز باشد، لازم است اما در اصول فقه تعیین گردیده است؛ چنانچه امثال امر شارع، متوقف بر استفاده از مقدمات و ادواتی باشد، وجوباً باید از **مقدمات و ادوات حلال و مجاز** بهره برد. هر چند دلیلی که به امثال آن امر فرمان می‌دهد، مطلق باشد. به بیان دیگر؛ «**متعلق وجوب نسبت به فراگیری افراد حرام، محدودیت و ضیق ذاتی دارد**» (علیدوست، ۱۳۹۲: ۱۷). برای مثال وجوب شرعی حج یا پرداخت نفقه همسر و فرزندان به معنای این نیست که باید به حج رفت هر چند با مال غصبی باشد یا مخارج همسر و فرزندان را لزوماً باید پرداخت، هر چند با مال دزدی باشد؛ بلکه باید با مقدمات و اسباب حلال، اומר مذکور را امتثال کرد. یعنی این گونه نبوده که شارع مقدس ابتدا انجام حج و ادای انفاق افراد واجب النفقه را با هر ابزار ممکن واجب کرده باشد، سپس ابزار و مقدمات غیر مشروع را بواسطه دلیلی دیگر تخصیص بزند، بلکه از ابتدا، مقدمات و ادوات مشروع و مجاز مد نظر شارع بوده است. از این رو، زمانی که خداوند امر به آمادگی مسلمانان در برابر دشمنان و ترساندن آن‌ها می‌دهد، این آمادگی باید با ساز و کار مشروع صورت بگیرد و آمادگی با فرآیند، زمینه و ابزارهای حرام از ابتدا داخل در دلالت آیه نبوده است. چرا که «**برای حق باید از حق استفاده نمود یکی از راه‌هایی که از آن، بر دین از جنبه‌های مختلف ضربه وارد شده است. عدم رعایت این اصل است. ما همانطور که هدف مان باید مقدس باشد،**

وسایلی هم که برای این هدف مقدس استخدام می‌کنیم باید مقدس باشد. نه فقط برای خودمان نباید دروغ بگوییم، به نفع دین هم نباید دروغ بگوییم. به نفع دین تهمت زدن، به نفع دین بی دینی کردن است. دین اجازه نمی‌دهد و لو به نفع خودش، ما بی دینی کنیم» (مطهری، ۱۳۷۸: ۱۱).

ثالثاً هدف اعداد در آیه، ترساندن **صرفاً** دشمنان خدا و دشمنان مسلمانان ذکر شده است. در حالیکه تسلیحات کشتار جمعی به علت عدم امکان تفکیک بین اهداف نظامی و غیر نظامی و گستره وسیع تخریب باعث ایجاد وحشت در همه انسان ها می‌شود، بطوری که، قبل از ایجاد ترس در دشمنان، میلیون ها انسان بی گناه می‌ترسند که هیچ دشمنی با خدا و مسلمانان ندارند (علیدوست، ۱۳۹۲: ۱۷). اصل تفکیک میان نظامیان و غیر نظامیان یکی از اصول بشر دوستانه در اسلام است که علاوه بر اسلام در حقوق بین الملل نیز مورد توجه قرار گرفته است. به موجب این اصل، جنگ صرفاً کار نظامیان است و فقط آن‌ها دارای صلاحیت اقدامات خصمانه هستند و جنگ فقط با جنگجویان انجام می‌شود. غیر نظامیان باید از اقدامات خصمانه اجتناب کنند و در صورت عدم شرکت در جنگ مورد حمایت دین هستند. این موضوع در اسلام منشأ وحیانی دارد. خداوند در آیه ۱۹۰ سوره بقره صریحاً می‌فرماید: «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ»؛ در راه خدا (فقط) با کسانی که با شما می‌جنگند، بجنگید و تجاوز نکنید؛ زیرا که خداوند تجاوزکاران را دوست ندارد. اعتداء به معنای تجاوز از حدودالله است (طوسی، ۱۴۰۹ق، ج ۱: ۹۸۰). از دیگر تعبیر مهم در قرآن کریم «وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» (بقره، ۱۰۹) است که براساس آن همه انسان ها اعم از مومن، مسلم، کافر، محارب، منافق و معاهد و... به حکم شرع و عقل، محترم و رعایت حقوقشان الزامی است. حتی اگر روبروی ما کافر حربی قرار بگیرد، این موضوع اقتضاء نمی‌کند که افزون بر دفاع و مقابله، همه حقوق آن‌ها اعم از خانواده، اموال و اولاد مورد تجاوز قرار گیرد (مصطفوی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۴-۵).

سیره دفاعی پیامبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نیز بر این مبنای قرآنی استوار است. ایشان، قبل از اعزام مسلمانان به جهاد، همواره سفارش می‌کردند: «به نام خدا، برای خدا، در راه خدا و بر آیین رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حرکت کنید، تفریط نکنید، خیانت نکنید، مثله نکنید، کودکان، سالخوردگان و زنان را نکشید» (شهید ثانی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱: ۴۳). اصل تفکیک بین نظامیان و غیر نظامیان از قواعد امره در جهاد اسلامی است و تکلیفی دینی محسوب می‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۲: ۶۷-۶۸؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۹). بر مبنای این قاعده، کلیه افراد غیر نظامی در حمایت اسلام اند. در آیه شریفه نیز، قاعده تفکیک مورد توجه قرار گرفته است و موضوع ارباب تنها به دشمنان محدود گردیده است؛ از این رو، تسلیحات کشتار جمعی که گستره‌ای وسیع تر از نظامیان دارند، از آیه خروج تخصصی دارند.

۴-۲. تقییدی بودن قید «قوه» نسبت به ارباب

از مهمترین مصالحی که آمادگی و تجهیز به انواع ادوات دفاعی جهت بازدارندگی دشمن را واجب

می‌کند، حفظ نظام است که مستمسک عموم جوامع جهت اقدامات دفاعی و بازدارنده محسوب شود. در اسلام نیز حفظ نظام، به مثابه یک قاعده فقهی بلکه در رأس همه قواعد فقهی مطرح می‌شود که فقهاء از آن به عنوان «حفظ بیضه الاسلام» یاد کرده‌اند و آن را از اهم جمیع تکالیف و سلطنت اسلامیة را

از وظایف و شئون امامت تلقی کرده‌اند. چنانچه مرحوم نائینی (ره) گفته است: «تحفظ از مداخله اجانب و تحذّر از حیل معموله در این باب و تهیه قوه دفاعیه و استعدادات حریبه و غیرذلک و این معنی را در لسان مشرّعین، «حفظ بیضه الاسلام» خوانند» (نائینی، ۱۴۲۴ق: ۳۹-۴۰).
در آیه شریفه نیز، برای ادوات دفاعی قید «قوه» و تقویت نظام اسلامی لحاظ شده است (مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ). پیش از توضیح بیشتر در این باب، تبیین حیثیت تقییدی و تعلیلی ضروری می‌نماید که در ادامه به آن پرداخته می‌شود:

گاهی موضوع یا متعلق موضوع حکم دارای حیثیت تعلیلی است، در این صورت اجرای حکم، منوط به بقای عنوان، نخواهد بود بلکه معنون شدن موضوع و یا متعلق به عنوانی خاص سبب اجرای حکم شده است و حتی در فرضی که عنوان مذکور سلب گردد، حکم جاری خواهد بود اما اگر حیثیت تقییدی ملحوظ باشد، حکم مذکور، مادامی جریان خواهد داشت که عنوان همچنان باقی باشد (سبحانی تبریزی، ۱۴۲۴ق، ج ۱: ۲۲۷).

برای مثال وقتی هدیه‌ای به رئیس یک مجموعه اعطا شود، اگر حیثیت ریاست را تعلیلی انگاریم، هدیه مذکور به مالکیت شخص در می‌آید و این مالکیت مقید به بقای عنوان ریاست نخواهد بود بلکه معنون بودن آن فرد به عنوان رئیس سبب استحقاق چنین هدیه‌ای شده است. در نتیجه؛ پس از ریاست نیز هم چنان مالک هدیه خواهد بود اما در فرضی که ریاست حیثیت تقییدی باشد، هدیه مذکور به مالکیت حقیقی آن فرد در نمی‌آید بلکه، متعلق به حیثیت حقوقی رئیس است. یعنی؛ مالکیت او، مقید به ابقای عنوان ریاست است و پس از سلب عنوان ریاست، وجهی برای مالکیت هدیه باقی نخواهد ماند (موذنی بیستگانی، ۱۳۹۹: ۳۱۸). مثال رایجی که در مباحث اصولی و فقهی در این مورد، بیان می‌شود، این است که به مقتضای ادله، اگر اوصاف سه گانه آب تغییر یابد، نجس می‌شود. حال اگر تغییر اوصاف ثلاثه را دارای حیثیت تعلیلی بدانیم، پس از زوال این اوصاف، حکم نجاست باقی خواهد ماند اما اگر تغییر اوصاف سه گانه را دارای حیثیت تقییدی بدانیم، بقای حکم نجاست منوط به بقای عنوان تغییر است یعنی تا زمانی که تغییر باقی باشد، آب نجس خواهد بود اما با زوال تغییر، حکم نجاست نیز زائل خواهد شد (سبحانی تبریزی، ۱۴۲۴ق، ج ۱: ۲۲۷).

سوالی که در اینجا مطرح می‌شود این است که آیا مطلق ارهاب با هر نوع ابزار و وسیله، سبب ترتّب حکم وجوب می‌شود یا حکم به وجوب بازدارندگی، **منوط و مشروط به قید حفظ نظام و تقویت آن** است؟ توضیح این که؛ چنانچه بازدارندگی با حیثیت تعلیلی موضوع امر قرار بگیرد، هر نوع ارهاب

متعلق و جوب خواهد بود اما چنانچه گفته شود «ارهاب» با حیثیت تقییدی موضوع حکم قرار گرفته است، ترتب حکم و جوب، منوط به تقیید ارهاب به قید «قوه» می شود و تنها ادواتی مد نظر آیه خواهد بود که جنبه تقویتی داشته باشد.

قواعد و ملاکات دقیقی جهت تمییز بین حیثیت تعلیلی و تقییدی وجود ندارد. گاهی گفته می شود که باید به دلیل شرعی مراجعه کرد زیرا کیفیت اخذ حیثیت در حکم، در ید شارع است و این دلیل شرعی است که کاشفیت از اراده شارع دارد. برای مثال؛ چنانچه دلیلی با این بیان ارائه شود؛ «الماء اذا تغير تنجس؛ آب آن گاه که تغییر نمود، نجس می شود» می فهمیم که تغیر از حیثیت تعلیلی برخوردار است اما اگر با عبارتی نظیر «الماء المتغير متنجس؛ آب تغییر یافته نجس است» ارائه شود، دانسته می شود که تغیر از حیثیت تقییدی برخوردار است (صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۶: ۱۱۹) و با زوال تغیر، حکم نجاست نیز برداشته خواهد شد.

ظاهر کلام شارع، تقیید به قید قوه است و ظاهراً ارهابی متعلق و جوب قرار گرفته است که تقویت کننده باشد و با انتفاء قید تقویت، حکم و جوب ارهاب (مقیّد) منتفی خواهد شد؛ افزون بر این، دلیل مهم دیگری که حیثیت تقییدی در آیه را مذکور را تأیید می کند و دامنه ادوات و ابزارهای مورد استفاده را بیان می کند، خبر رضوی «إِذَا جَارَ السُّلْطَانُ هَانَتْ الدَّوْلَةُ» است. پیش از پرداختن به این روایت، به بررسی سندی این خبر رضوی پرداخته می شود تا اعتبار آن مشخص گردد.

۱. سند شناسی روایت

در امالی شیخ مفید (ره) چنین آمده است: «قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو الْقَاسِمِ جَعْفَرُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ قُؤْلَوَيْهِ، قَالَ: حَدَّثَنِي أَبِي، عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَيْسَى، عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ، عَنْ يَاسِرٍ، عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ، قَالَ: إِذَا كَذَبَ الْوَلَاةُ حُسَى الْمَطْرُ، وَ إِذَا جَارَ السُّلْطَانُ هَانَتْ الدَّوْلَةُ، وَ إِذَا حُبِسَتْ الزُّكَاةُ مَاتَتِ الْمَوَاسِي» (مفید، ۱۴۱۳ق: ۳۱۰). روات این روایت همه از افراد ثقه هستند؛

اولین راوی این روایت امام رضا علیه السلام یاسر است که از محدثین نامدار بشمار می آید. او از راویان و گزارشگران اصلی زندگی امام رضا علیه السلام است. نکته قابل توجه این است که به دلیل خدمت به امام هشتم علیه السلام از وی به عنوان «یاسر الخادم» یاد شده و این افتخار، از مشخصه های وی است. ایشان نه فقط خادم امام رضا علیه السلام بلکه مورد عنایت و محرم اسرار ایشان نیز بوده است. علامه حلی (ره) در باره او می گوید: «روایتی که در سلسله اسناد آن یاسر قمی باشد، اگر دیگر راویان آن موجه باشند. قهراً حدیث عنوان صحیح پیدا می کند» (علامه حلی، ۱۴۱۷ق: ۲۷۸). دومین راوی، «حسین بن سعید اهوازی» است. نام ایشان در اسناد بیش از ۵۰۰۰ حدیث شیعه آمده است که این امر بیانگر رتبه بالای او در فقه و حدیث است (خوبی، ۱۴۰۹ق، ج ۵: ۲۴۵). سومین محدث، احمد بن محمد بن محمد بن عیسی اشعری، از شاگردان امام جواد و امام هادی علیه السلام است. وی در شمار بزرگان اهل قم بود. به گونه ای که شیخ طوسی از او با عنوان «شیخ القمیین و وجههم و فقیههم» یاد کرده است (طوسی، ۱۴۱۷ق: ۲۵).

چهارمین راوی، سعد بن عبدالله است که نزد دانشمندان، محدثی معتبر به شمار می‌آید. شیخ طوسی در باره او می‌گوید: او محدثی جلیل القدر، مورد اعتماد و راوی اخبار و نویسنده چندین کتاب است (طوسی، ۱۴۱۷ ق: ۷۵). پنجمین راوی، محمد بن قولویه است که صاحب معالم به درستی حدیث وی تصریح کرده است (شهید ثانی، ۱۳۶۲، ج: ۱، ۵۶) در الوجیه هم درباره ایشان آمده است که بنا به اظهار ثقة است (مجلسی، ۱۴۲۰ ق: ۳۱۲)، ششمین راوی این خبر، ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه است که از برجسته ترین روایان شیعه در سده چهارم هجری است. شیخ طوسی در کتاب الفهرست درباره او می‌گوید: «ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه قمی، شخصیتی مورد اطمینان و دارای تألیفاتی فراوان به تعداد ابواب فقه می‌باشد» (طوسی، ۱۴۱۷ ق: ۴۲؛ قمی، ۱۴۰۲ ق: ۱، ۱۶۳؛ العلیاری تبریزی، ۱۳۷۹، ج: ۲، ۵۵۸) و آخرین راوی این خبر رضوی، شیخ مفید (ره) است که شیخ طوسی در کتاب رجال خود، او را دانشمند بزرگ و موثق معرفی می‌نماید (الطوسی، ۱۴۱۵ ق: ۵۱۴) حتی دانشمندان اهل سنت نیز وی را ستودند (ابن ندیم، ۱۴۱۷ ق: ۲۶۶؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۳۹۰ ق: ۵، ۳۶۸). بررسی وثاقت روایان این حدیث، شک و تردیدی در اعتبار آن باقی نمی‌گذارد.

۲. مقتضای خبر رضوی، موید حیثیت تقییدی و خروج تخصصی

در فرازی از خبر رضوی آمده است: «إِذَا جَارَ السُّلْطَانُ هَانَتِ الدَّوْلَةُ» (طوسی، ۱۴۱۴ ق: ۷۹)؛ هر گاه حاکم (حکومت) ظلم کند، حکومت تضعیف می‌شود. شیخ مفید در تفسیر این عبارت می‌گوید: «ظلم از سوی حاکم که وظیفه اصلی برپایی دولت و ادای قدرت بر عهده اوست، سبب اثر عکس می‌شود بنحوی که خداوند حمایت دین را که از اصلی ترین ارکان حکومت است، از او دور می‌کند و دشمن فریبکار بر او چیره شود، پس دولت سست و قدرت ضعیف می‌شود. موید این معنا کلام پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ است که فرمود: «الْمَلِكُ بِيَقِي مَعَ الْكُفْرِ وَ لَا بِيَقِي مَعَ الظُّلْمِ» (مفید، ۱۴۱۳ ق: ۳۱۰). چنانچه گفته شد، وجوب اعداد و ارهاب تجهیز به عموم ادواتی را که در راستای حفظ نظام اسلامی و تقویت آن باشد، واجب می‌کند و بر مبنای روایت امام رضا عَلَيْهِ السَّلَامُ که در راستای تفسیر آیه می‌توان از آن بهره برد، هر ابزار ظالمانه و جائزانه که مصداق بارز آن تسلیحات کشتار جمعی است، نه تنها تقویت کننده نیست بلکه تضعیف کننده نیز محسوب می‌شود و از گستره دلالت آیه خروج تخصصی خواهد داشت. واژه شناسان در تبیین جور آن را ظلم و خلاف عدل تعریف کرده‌اند (فراهیدی، ۱۴۱۰ ق: ۶: ۱۷۶).

عدالت و عدم ظلم از اصول اساسی اسلام محسوب می‌شود. امر صریح و مطلق شارع به عدالت (نحل، ۹۰) موید این موضوع است. از دیدگاه قرآن کریم، عدالت پایه و اساس نظام هستی (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج: ۱، ۴۸۲) و گوهر وجودی انسان است (انفطار، ۷-۶)، برپایی عدالت نه تنها از اهداف بعثت پیامبران (حدید، ۲۵) و رسالت اصلی پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ (اعراف، ۲۹) بلکه وظیفه‌ای عمومی است (نحل، ۹۰) و هر نوع انحراف، تعدی، تفریط و تجاوز به حقوق دیگران در هر شرایطی ممنوع و خلاف عدالت

است (مطهری، ۱۳۶۸، ج ۱: ۸۰). در اسلام برای اولین بار علما، فلسفه حقوق را براساس عدالت تأسیس کردند و با طرح «عدالت» به عنوان امری ذاتی و خارج از حقوق موضوعه، اندیشه حقوق طبیعی و عقلی را تأسیس کردند (مطهری، ۱۳۸۸: ۱۲۴). در نظام حقوقی اسلام که از «توحید» و «عدالت» منشأ می‌گیرد (جوادی آملی، ۱۳۷۵: ۱۹۸) رعایت عدالت در شرایط جنگی به دلیل وجود زمینه تجاوزگری و اعتداء اهمیت بیشتری دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۱۹۸).

همین معنا و تأکید بر عدالت و عدم ظلم حتی نسبت به دشمنان، در آیه ۲ سوره مائده نیز آمده است: «...وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَيَّ الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَيَّ الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ»؛ «و دشمنی با گروهی که از مسجد الحرام منعتان کردند شما را بر ظلم و بی‌عدالتی وادار نکند و باید با یکدیگر در نیکوکاری و تقوا کمک کنید نه بر گناه و ستمکاری و از خدا بترسید که عقاب خدا سخت است». این آیه در مورد، کفار و مشرکانی است که در جریان صلح حدیبیه مسلمانان را از ورود به مکه و زیارت کعبه که حق اساسی آنها بود، بازداشتند. با این حال، امر خداوند به عدم تجاوز و عدم خروج از خط عدالت در مورد آنهاست (علیدوست، ۱۳۹۲: ۱۳). چرا که اساساً ظلم و خروج از عدالت ضربه به نظام و تضعیف کننده آن محسوب می‌شود. سیره دفاعی پیامبر ﷺ و حضرت علیؓ نیز به عنوان منبع استنباط احکام و تفسیر قرآن کریم، موید این موضوع است که آنان حتی از روش‌های ناجوانمردانه و غیراخلاقی، در نبرد پرهیز می‌کردند؛ چنانچه در جنگ صفین ابتدا معاویه بر آب فرات مسلط شد و سپاه امام علیؓ را از دسترسی به آب منع کرد تا با تشنگی یاران حضرت، پیروزی را از آن خود کند اما وقتی حضرت علی(ع) آب فرات را در کنترل سپاه خود درآورد به معاویه پیغام داد که ما رفتاری که تو با ما کردی، ناپسند می‌دانیم. بیاید آب برگزید که ما و شما در بردن آب برابریم (المنقری، ۱۳۸۲: ۱۶۶-۱۸۶). دلیل چنین رفتارهایی که انعکاس اصول اسلامی در سنت ائمهؓ می‌باشد، تقیید اسلام به اخلاق است چنانچه پیامبر اکرم ﷺ دلیل بعثت خویش را اتمام مکارم اخلاقی اعلام می‌کند (نوری، ۱۳۲۰، ق، ج ۱: ۱۸۷) از این رو هر رفتار غیراخلاقی و غیرانسانی با قید اسلامیت نظام در تضاد است و چنانچه امام رضاؓ فرمودند بجای تقویت، تضعیف کننده نظام اسلامی است. بر این اساس، توسل به تسلیحات میکروبی، شیمیایی و هسته‌ای جهت بازدارندگی، تخصصاً از دایره بازدارندگی اسلام خارج می‌شود. این حکم، مبنای ثابتی دارد که حتی در صورت عدول دشمن از آن، یعنی استفاده دشمن از روش‌های غیرمجاز نیز صدق می‌کند. چنانچه مثله کردن توسط دشمن، مجوز این اقدام توسط مسلمانان نخواهد بود.

نتیجه گیری

مسئله تسلیحات کشتار جمعی از پدیده‌های عصر حاضر است و واکاوی احکام دینی پیرامون آن، از موضوعات مهم محسوب می‌شود. فقهای معاصر در راستای تلاش در جهت تبیین احکام مربوطه، ادله‌ای برشمرده‌اند. از مهمترین دلایلی که بدو جواز و حتی لزوم شرعی کاربست این تسلیحات به آن

مستند می‌شود، آیه شصت سوره انفال، معروف به آیه اعداد است. عمومیت و اطلاق الفاظ این آیه و لفظ «تُرْهَبُونَ»، تجهیز به هر نوع تسلیحات از جمله تسلیحات کشتار جمعی را ضروری می‌نماید، همین امر سبب حکم بدوی به جواز این تسلیحات و قول به تخصیص آیه گردیده است. با واکاوی آیه مشخص شد مدلول لفظی آیه اقتضای تخصص تسلیحات کشتار جمعی از دامنه دلالت آیه دارد؛ «تُرْهَبُونَ» دلالت بر نوع خاصی از ترس «ترس ضد رغبت نه ضد امنیت» میکند که درجه‌ای پایین تر از «تخافون» دارد، موضوع «تُرْهَبُونَ»، در آیه «علیه دشمنان خدا و مسلمانان» بیان شده در حالیکه تسلیحات کشتار جمعی سبب ترس همگان اعم از بی‌گناه و گناهکار می‌شود و همه را با یک چوب می‌راند که غایت آیه نیست. هر چند امر به شیء امر به لوازم و مقدمات آن می‌باشد اما اسباب نامشروع نسبت به امر شارع تخصصاً خارجند. روایت رضوی این تخصص را تأیید می‌کند. تقویتی که در آیه مطرح شده دارای حیث تقییدی است و بنا به روایت امام رضا علیه السلام هر ظلمی تضعیف کننده است اگرچه در ظاهر تقویت کننده به نظر آید. مهمترین مصلحتی که برای اعداد و ارباب تصور می‌شود، نفی سلطه و حفظ نظام اسلامی است که بر مبنای روایت رضوی، تضعیف کننده خواهد بود.

منابع

قرآن کریم.

- الوسی، محمود. (۱۴۱۵ق). *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن حجر عسقلانی، ابوالفضل احمد بن علی. (۱۳۹۰ق). *لسان المیزان*. لبنان: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار صادر.
- ابن ندیم. (۱۴۱۷ق). *الفهرست*. لبنان: دارالمعرفه.
- انصاری، مرتضی. (۱۳۸۷). *مطرح الانظار*. تقریر ابوالقاسم کلانتری تهرانی. قم: شریعت.
- جوادی آملی، عبد الله. (۱۳۷۵). *فلسفه حقوق بشر*. قم: مرکز نشر اسراء.
- حراعلی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ق). *وسایل الشیعه*. قم: موسسه آل البيت علیهم السلام.
- خراسانی، محمد کاظم. (۱۴۱۲ق). *کفایه الاصول*. قم: موسسه نشر اسلامی.
- خویی، سید ابوالقاسم. (۱۴۰۹ق). *معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواه*. تهران: دفتر آیت الله خویی.
- دیلمی، حسن بن محمد. (بی تا). *ارشاد القلوب*. ترجمه (برگردان) هدایت الله مسترحمی. تهران: مصطفوی.
- رابرتسون، دیوید. (۱۳۷۵). *فرهنگ سیاسی معاصر*. ترجمه (برگردان) عزیز کیاوند. تهران: نشر البرز.
- الزبیدی، المرتضی. (بی تا). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بیروت: دارالفکر.
- سیحانی تبریزی، جعفر. (۱۴۲۴ق). *ارشاد العقول الی مباحث الاصول*. قم: موسسه امام صادق علیه السلام.
- _____ . (۱۴۲۹ق). *الموجز فی اصول الفقه*. قم: موسسه امام صادق علیه السلام.
- شهید ثانی، زین الدین علی. (۱۴۱۰ق). *الروضه البهیه فی شرح اللمعه الدمشقیه*. قم: مکتبه الداوری.

- _____ . (۱۴۱۴ق). **حائسیه الارتساد**. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
- صدر، سید محمد باقر. (۱۴۱۷ق). **بحوث فی علم الاصول**. قم: موسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهلبیت علیهم السلام.
- صدر، سید محمد. (۱۴۲۷ق). **المولفات الكامله (ماوراء الفقه)**. قم: موسسه احیاء الکتب الاسلامیه.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۸). **تفسیر المیزان**. ترجمه (برگردان) محمدباقر موسوی همدانی. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- _____ . (۱۴۱۷ق). **المیزان فی تفسیر القرآن**. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). **تفسیر جوامع الجامع**. تهران: انتشارات دانشگاه تهران و مدیریت حوزه علمیه قم.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). **الامالی**. تحقیق و تصحیح موسسه البعثه. قم: دارالتقافه.
- _____ . (۱۴۱۷ق). **الفهرست**. نجف: مکتبه المرتضویه.
- _____ . (۱۴۰۹ق). **تبیان فی تفسیر القرآن**. تحقیق احمد حبیب قصیر العاملی. بیروت: دار احیاء التراث العربی - مکتب الاعلام الاسلامی.
- _____ . (۱۴۱۵ق). **رجال الطوسی**. تحقیق جواد الطوسی و القیومی الاصفهانی. قم: جامعهالمدرسین فی الحوزهالعلمیه بقم، موسسه النشرالاسلامی.
- العلیاری تبریزی، علی. (۱۳۷۹). **بهبجة الآمال فی زیدة المقال**. تهران: کوشان پور.
- فاضل لنکرانی، محمد جواد. (۱۳۹۳). «تولید و استفاده از سلاح‌های کشتار جمعی از دیدگاه فقه اسلامی». **فقه و اجتهاد**. دوره ۱۰. شماره ۱. صص: ۱۳-۳۶.
- فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ق). **کتاب العین**. قم: انتشارات هجرت.
- فیض کاشانی، ملامحسن. (۱۴۱۵ق). **تفسیر الصافی**. تهران: انتشارات الصدر.
- قمی، شیخ عباس. (۱۴۰۲ق). **سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار مع تطبیق النصوص الواردة فیها علی بحار الانوار**. تهران: موسسه انتشارات فراهانی.
- کالینز، جان ام. (۱۳۸۶). **استراتژی بزرگ (اصول و رویه‌ها)**. ترجمه کوروش بایندر. تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۷ق). **خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال**. بی جا: الفقاهه.
- علیدوست، ابوالقاسم. (۱۳۹۲). «فقه تولید و انباشت و کاربرد سلاح‌های غیر متعارف با محوریت فقه امامیه». **حقوق اسلامی**. سال دهم، شماره ۳۷. صص: ۷-۲۸.
- علی نوری، علیرضا. (۱۳۸۳). **کلیات فقه اسلامی**. تهران: یاقوت.
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰). **کتاب التفسیر**. تحقیق از سید هاشم رسولی محلاتی. تهران: چاپخانه علمیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۲۰ق). **الوحیزه فی الرجال**. تصحیح و تحقیق محمدکاظم رحمان ستایش. تهران: وزارت

فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مصطفوی، حسن. (۱۳۶۰). *التحقیق فی الکلمات القرآن*. تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب.

_____. (۱۳۸۰). *تفسیر روشن*. تهران: مرکز نشر کتاب.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۷). *آشنایی با علوم اسلامی*. جلد ۳. تهران: صدرا.

_____. (۱۳۶۸). *مجموعه آثار*. جلد ۱. قم: صدرا.

_____. (۱۳۸۸). *نظام حقوق زن در اسلام*. تهران: صدرا. چاپ: پنجاه و یکم.

مطهری، حمیدرضا. (۱۳۷۸). *زندگه در سده‌های نخستین اسلامی*. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). *الامالی*. تصحیح و تحقیق حسین استاد ولی و علی اکبر غفاری. قم: کنگره شیخ مفید.

مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیه.

مغنیه، محمد جواد. (۱۳۷۸). *تفسیر کاشف*. جلد یک. قم: بوستان کتاب.

منتظری، حسینعلی. (۱۳۷۹). *مبانی فقهی حکومت اسلامی (دراسات فی ولایه الفقیه و فقه الدوله الاسلامیه)*. جلد ۶. ترجمه و تقریر محمود صلواتی. تهران: انتشارات سراپی.

المنقری، نصر بن مزاحم. (۱۳۸۲). *وقعة صفین*. شرح عبدالسلام محمد هارون. مصر: الموسسه العربیه الحدیثه للطبع والنشر و التوزیع.

مودنی بیستگانی، حمید. (۱۳۹۹). «سقوط حکم اعدام مرتد فطری در فرض توبه و مشروعیت استتابه توسط قاضی».

آموزه‌های حقوق کیفری. شماره ۲۰. صص: ۳۰۹-۳۳۰.

میثمی تهرانی، علی. (۱۳۹۳). «واکاوی فقهی ادله حرمت استفاده از سلاح‌های گشتار جمعی». *فقه و اصول*. شماره

۷۸ و ۷۷. صص: ۲۹۹-۳۴۱.

میرفخرایی، هوشمند. (۱۳۸۸). *استراتژی معاصر*. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی.

نائینی، میرزا محمد حسین. (۱۴۲۴ق). *تنبییه الامه و تنزیه المله*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

_____. (۱۳۷۶). *فوائد الاصول*. جلد یک. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

نجفی، محمد حسن. (۱۳۶۸). *جواهر الکلام*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

نوری، میرزا حسین. (۱۳۲۰ق). *مستدرک الوسائل*. قم: موسسه آل البيت (علیهم السلام).

هالستی، کی جی. (۱۳۷۶). *مبانی تحلیل سیاست بین الملل*. ترجمه (برگردان) بهرام مستقیمی و مسعود طارم سری.

تهران: انتشارات وزرات خارجه.

References

Quran.

al-'Alyari Tabrizi. Ali. (1379). *Bejehat al-Amal fi Zubdah al-Maqal*. Tehran: Koushan Pour. (IN Arabic)

al-Harrani, Muhammad ibn Hasan. (1409 AH). *Wasa'il al-Shi'ah*. Qom: u'as-sasah Al al-Bayt 'Alayhim al-Salam. (IN Arabic)

al-Hilli, Hasan ibn Yusuf. (1417 AH). *Khulasah al-Aqwal fi Ma'rifat al-Rijal*.

Bi Ja: al-Fiqh. (IN Persian)

'Ali Nuri, Alireza. (1383). **Kelyat Feqh Islami**. Tehran: Yaqut. (IN Persian)

'Alidoust, Abolqasem. (1392). “**Feqh Towlid va Anbosh va Karbord Selahe Ghair Mota’aref ba Mahoriyat Feqh Imamiyah.**” *Huquq Islami*. Vol. 10, No. 37, pp. 7-28. (IN Persian)

al-Manqari, Nasr ibn Muzam. (1382). **Waq’at al-Siffeen. Sharh ‘Abd al-Salam Muhammad Harun**. Egypt: al-Mu’assasah al-’Arabiyyah al-Hadithat lil-Tab’ wa al-Nashr wa al-Tawzi’. (IN Arabic)

Alusi, Mahmoud. (1415 AH). **Ruh al-Ma’ani fi Tafsir al-Quran al-Azim**.

Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah. (IN Arabic)

al-Zubaidi, al-Murtada. (n.d.). **Taj al-Arus min Jawahir al-Qamus**. Beirut:

Dar al-Fikr. (IN Arabic)

Ansari, Morteza. (1387). **Matarhin al-Anzar**. Taqirir Abu al-Qasim Kalanteri Tehrani. Qom: Shariat. (IN Persian)

'Ayyashi, Muhammad ibn Mas’ud. (1380). **Kitab al-Tafsir. Tahqiq az Sayyid Hashim Rasouli Mahallati**. Tehran: Chapkhaneh ‘Ilmiyah. (IN Persian)

Collins, John M. (1386). **Strategic Management: Principles and Practices**.

Translated by Kourosh Bayinder. Tehran: Intisharat Wazarat Amur Kharijeh. (IN Persian)

Daylami, Hasan ibn Muhammad. (n.d.). **Irshad al-Qulub**. Translated by Hedayatollah Mostarahmi. Tehran: Masnavi. (IN Arabic)

Fara’idi, Khalil ibn Ahmad. (1410 AH). **Kitab al-’Ayn**. Qom: Intisharat Hejerat. (IN Arabic)

Fayz Kashani, Mulla Muhsin. (1415 AH). **Tafsir al-Safi**. Tehran: Intisharat al-Sadr. (IN Arabic)

Fazel Lankarani, Muhammad Javad. (1393). “**Towlid va Istifadah az Selahe Koshta Jame’i az Didgah Feqh Islami.**” *Feqh va Ijtihad*. Vol. 1, No. 1, pp. 13-36. (IN Persian)

Hallstein, K. J. (1376). **Mabani Tahlil Siyasat-e Beyn al-Melal**. Translated by Bahram Mosteghimi and Masoud Tarm Sari. Tehran: Intisharat Wazarat Kharejeh. (In Persian)

Ibn al-Nadim. (1417 AH). **al-Fihrist**. Lebanon: Dar al-Ma’rifah. (IN Arabic)

Ibn Hajar Asqalani, Abu al-Fadl Ahmad ibn Ali. (1390 AH). **Lisan al-Mizan**.

Lebanon: Mu’assasat al-A’lami lil-Matbu’at. (IN Arabic)

Ibn Manzur, Muhammad ibn Makram. (1414 AH). **Lisan al-Arab**. Beirut: Dar Sader. (IN Arabic)

Javadi Amoli, Abdollah. (1375). **Philosophy of Human Rights**. Qom: Markaz Nashr Esra. (IN Persian)

Khorasani, Muhammad Kazim. (1412 AH). **Kifayat al-Usul**. Qom: Mu’assasah Nashr Islami. (IN Arabic)

- Khui, Sayyid Abu al-Qasim. (1409 AH). **Mu'jam Rijal al-Hadith wa Tafsil Tabqat al-Ruwat**. Tehran: Daftar Ayatollah Khui. (IN Arabic)
- Majlisi, Muhammad Baqir. (1420 AH). **al-Wajizah fi al-Rijal. Tahih wa Tahqiq Muhammad Kazim Rahman Sata'ish**. Tehran: Wazarat Farhang wa Ershad Islami. (IN Persian)
- Makarim Shirazi, Naser et al. (1374). **Tafsir-e Namuneh**. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyah. (IN Persian)
- Meythami Tehrani, Ali. (1393). “ **Jurisprudential Arguments Prohibiting the Use of Weapons of Mass Destruction in Islam.**, Feqh va Usul. No. 78 & 77, pp. 299-341. (IN Persian)
- Mirfakhrai, Hossein. (1388). **Esteategie Moaser**. Tehran: Daftar Motale'aat Siyasi va Beyn al-Melali. (IN Persian)
- Mofid, Muhammad ibn Muhammad. (1413 AH). **al-Amali**. Tahih va Tahqiq Hossein Ostad Vali va Ali Akbar Ghaffari. Qom: Kongereh-ye Shaykh-e Mofid. (IN Persian)
- Moghaddasieh, Mohammad Javad. (1378). **Tafsir-e Kashfeh**. Vol. 1. Qom: Boştan Ketab. (IN Arabic)
- Montazeri, Hossein Ali. (1379). **Mabani-e Feqhi-ye Hokoomat-e Islami** (Daraasat fi Wilayat al-Faqih wa Feqh al-Dowleh al-Islamiyah). Vol. 6. Translated and Taqiq by Mahmoud Salavati. Tehran: Intisharat Sarayi. (IN Arabic)
- Mostafawi, Hasan. (1360 AH). **al-Tahqiq fi al-Kalimat al-Qur'aniyyah**. Tehran: Bangah Nashr va Tarjomeh Ketab. (IN Arabic)
- Mostafawi, Hasan. (1380). **Tafsir-e Roshan**. Tehran: Markaz Nashr-e Ketab. (IN Persian)
- Motahhari, Hamidreza. (1378). Zendeqeh dar Sadeh-haye Nakhoştan Islami. Qom. The Islamic Sciences and Culture Research Institute. (IN Persian)
- Motahhari, Murtaza. (1368). **Majmu'eh-ye Asar**. Vol. 1. Qom: Sadra. (IN Persian)
- Motahhari, Murtaza. (1377). **Familiarization with Islamic Sciences** .Vol. 3. Tehran: Sadra. (IN Persian)
- Motahhari, Murtaza. (1388). **Nezam-e Hoquq-e Zan dar Islam**. Tehran: Sadra. 51st ed. (IN Persian)
- Mouzannine Bishtagani, Hamid. (1399). “**Soghot Hokm E'dam Mortedef Fotri dar Farz-e Towbeh va Mashru'iyat-e Estetabeh Tavassoteh Qazi.**” Aamoozeh-haye Hoquq-e Keyfari. No. 20, pp. 309-330. (IN Persian)
- Najafi, Muhammad Hasan. (1368). **Jawahir al-Kalam**. Tehran. Islamic- (IN Arabic)
- Nayini, Mirza Muhammad Husayn. (1376). Fawa'id al-Usul. Vol. 1. Qom: Jami'at al-Mudarresin Howzeh Ilmiyah Qom. (IN Arabic)
- Nayini, Mirza Muhammad Husayn. (1424 AH). **Tanbih al-Ummah wa Tanzih**

- al-Millah.** Qom: Daftar Tablighat Islami Howzeh Ilmiyah Qom. (IN Arabic)
Nouri, Mirza Hussein. (1320 AH). **Mustadrak al-Wasa'il.** Qom: Mu'assasah Al al-Bayt 'Alayhim al-Salam. (IN Arabic)
- Qomi, Shaykh Abbas. (1402 AH). **Safinat al-Bahr wa Madinat al-Hikmah wa al-Athar ma' Tatbiq al-Nusuṣ al-Waridah fiha 'ala Bihar al-Anwar.** Tehran: Mu'assasah Intisharat Farahani. (IN Arabic)
- Robertson, David. (1375). **Contemporary Political Dictionary.** Translated by Aziz Kayvand. Tehran: Nashr Alborz. (IN Persian)
- Sadr, Sayyid Muhammad Baqir. (1417 AH). **Buhuth fi 'Ilm al-osal.** Qom: Mu'assasah Da'irat al-Ma'arif Fiqh Islami bar Mabda' M- (IN Arabic)
- Sadr, Sayyid Muhammad. (1427 AH). **al-Mu'allifat al-Kamilah (Mawara' al-Fiqh).** Qom: Mu'assasah Ihya' al-Kutub Islamiyah. (IN Arabic)
- Shahid Thani, Zayn al-Din Ali. (1410 AH). **al-Rawdah al-Bahiyyah fi Sharh al-Lum'ah al-Dimashqiyyah.** Qom: Maktabah al-Dawri. (IN Arabic)
- Shahid Thani, Zayn al-Din Ali. (1414 AH). **Hashiyah al-Irshad.** Qom: Intisharat Daftar Tablighat Islami Howzeh Ilmiyah Qom. (IN Arabic)
- Subhani, Ja'far. (1424 AH). **Irshad al-Uqul ila Mabahis al-Usul.** Qom: Mu'assasah Imam al-Sadiq (AS). (IN Arabic)
- Subhani, Ja'far. (1429 AH). **al-Muwjuz fi Usul al-Fiqh.** Qom: Mu'assasah Imam al-Sadiq .(IN Arabic)
- Tabatabai, Sayyid Muhammad Husayn. (1378). **Tafsir al-Mizan.** Translated by Muhammad Baqir Musavi Hamadani. Qom: Jami'at Mudarresin Howzeh Ilmiyah. (IN Persian)
- Tabatabai, Sayyid Muhammad Husayn. (1417 AH). **al-Mizan fi Tafsir al-Quran.** Qom: Daftar Intisharat Islami Jami'at Mud.(IN Arabic)
- Tabrisi, Fadl ibn Hasan. (1372). **Tafsir Jvami' al-Jami'.** Tehran: Intisharat Daneshgah Tehran va Madariyat Howzeh Ilmiyah Qom. (IN Arabic)
- Tusi, Muhammad ibn Hasan. (1409 AH). **Tabyan fi Tafsir al-Quran.** Tahqiq Ahmad Habib Qasir al-Aamili. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi- Maktab al-I'lam al-Islami. (IN Arabic)
- Tusi, Muhammad ibn Hasan. (1414 AH). **al-Amali.** Tahqiq wa Tasheh Musassasah al-Ba'thah. Qom: Dar al-Thaqafah. (IN Arabic)
- Tusi, Muhammad ibn Hasan. (1415 AH). **Rijal al-Tusi.** Tahqiq Jawad al-Tusi wa al-Qayumi al-Isfahani. Qom: Jami'at al-Mudarresin fi al-Hawzah al-Ilmiyah bi-Qom, Mu'assasah al-Nashr al-Islami. (IN Arabic)
- Tusi, Muhammad ibn Hasan. (1417 AH). **al-Fihrist.** Najaf: Maktabah al-Murtadhawiyah. (IN Arabic)